

УДК 323.13:316.647.6(=161.2)(091):343.138"1966.01/.04"
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/1.15>

Паска Б.В.

<https://orcid.org/0000-0002-5452-5254>

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

СУДОВІ ПРОЦЕСИ НАД УКРАЇНСЬКИМИ ДИСИДЕНТАМИ У СІЧНІ–КВІТНІ 1966 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОПОВІДНИХ ЗАПИСОК І СПЕЦІАЛЬНИХ ПОВІДОМЛЕНЬ КДБ ДО ПАРТІЙНОГО КЕРІВНИЦТВА)

Метою статті є комплексна реконструкція судових процесів над українськими дисидентами у січні–квітні 1966 р. на основі доповідних записок і спеціальних повідомлень КДБ до партійного керівництва задля з'ясування їх ролі в реалізації репресивно-пропагандистської політики радянського режиму та визначення особливостей впливу цих процесів на розвиток шістдесятницького середовища. Основу джерельної бази статті склали матеріали фонду 16 Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ). Методологічною основою статті виступили принципи об'єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Автор приходиться до висновку, що судові процеси січня–квітня 1966 р. були складовою цілеспрямованою репресивно-пропагандистської кампанії радянського режиму проти українського дисидентського руху. Їх організація і проведення засвідчують прагнення спецслужб використати суди як засіб «профілактики» і залякування широких верств населення, передусім інтелігенції. Водночас фактичний перебіг окремих процесів продемонстрував обмежену ефективність таких заходів, оскільки вони нерідко викликали співчуття до підсудних і провокували прояви латентного протесту. Разом із тим дослідження показує, що хвиля судових репресій 1966 р. була спрямована передусім проти найбільш активної та радикальної частини шістдесятницького середовища, тісно пов'язаної із самвидавною мережею та порівняно нещодавно окупованим західноукраїнським регіоном. Вироки судів значною мірою залежали від поведінки підсудних, ступеня їх «каяття» й готовності до співпраці зі слідством, що підкреслює карально-виховний характер радянського «правосуддя». Попри окремі випадки пом'якшення вироків у касаційній інстанції, загальна логіка репресій залишалася незмінною і передбачала ізоляцію лідерів руху, дезорганізацію їхніх контактів та одночасний тиск на ширше коло інтелігенції через систему профілактичних заходів. Хоча КДБ вдалося тимчасово обмежити активність дисидентського руху й частково схилити окремих його представників до лояльності, ці заходи не ліквідували підґрунтя для подальшого розвитку українського опозиційного середовища.

Ключові слова: український дисидентський рух, шістдесятницький рух, політичні репресії, Комітет державної безпеки (КДБ), радянський режим, судові процеси.

Постановка проблеми. Хвиля репресій 1965–1966 рр. стала однією з перших масштабних кампаній радянського режиму проти українського дисидентського руху в післясталінський період. Вона розпочалася із серії арештів активних представників шістдесятницького середовища в серпні–вересні 1965 р., які охопили насамперед Київ і західноукраїнські області та були спрямовані проти учасників мережі поширення самвидаву. Уже на початковому етапі каральні органи прагнули ізолювати найбільш активних діячів руху, водночас встановлюючи широке коло їхніх

контактів і готуючи підґрунтя для подальших судових переслідувань. Були заарештовані майже три десятки представників шістдесятницького середовища. Кульмінацією цієї кампанії стали судові процеси січня–квітня 1966 р., які мали на меті не тільки юридичне оформлення вироків, а й публічну демонстрацію сили держави та залякування суспільства. Саме в ході цих процесів остаточно проявилися основні риси репресивної політики Комітету державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів (РМ) Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) – поєднання слідчо-судових

заходів із пропагандистським впливом і системою профілактикою інакодумства.

Проблематика судових процесів над українськими дисидентами під час хвилі репресій 1965–1966 рр. постає як важливий аспект дослідження механізмів функціонування радянської репресивної системи та її взаємодії з інтелектуальним середовищем українського суспільства. У цьому контексті особливого значення набуває аналіз ролі КДБ як карального органу й інструмента політико-ідеологічного впливу, що прагнув поєднати судове переслідування із профілактично-пропагандистськими заходами. Вивчення доповідних записок і спеціальних повідомлень спецслужби дозволяє глибше зрозуміти логіку прийняття рішень щодо відкритого чи закритого характеру процесів, добору обвинувачених і формування вироків залежно від їхньої поведінки. Актуальність теми зумовлена також необхідністю з'ясування причин вибірковості репресій, спрямованих передусім проти найбільш активних учасників самвидавної мережі. Водночас дослідження цієї проблеми має важливе наукове значення для реконструкції внутрішніх механізмів радянської влади та практичне – для осмислення досвіду протидії інакодумству в тоталітарних суспільствах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хвиля репресій радянського режиму проти української опозиційної інтелігенції 1965–1966 рр. неодноразово висвітлювалася в узагальнюючих монографіях з історії дисидентського руху авторства дослідників Георгія Касьянова [8], Анатолія Русначенка [14], Юрія Данилюка й Олега Бажана [5], Бориса Захарова [7]. Боротьбу влади із шістдесятниками в Україні протягом 1965–1972 рр. розкрито в розвідці Юрія Зайцева [6]. Науковець Ярослав Секо у своїй статті ретельно проаналізував та узагальнив напрацювання української історіографії щодо арештів 1965 р., залучивши як історичні джерела спогади учасників подій [16]. У працях Богдана Паски на основі матеріалів архівів колишнього КДБ простежено перебіг судового процесу в Луцьку над дисидентами Валентином Морозом і Дмитром Іващенко [13], а також арешти українських дисидентів на території Івано-Франківської області [17]. І все ж, наразі в історіографії відсутнє комплексне дослідження судових процесів над учасниками шістдесятницького руху, які відбулися протягом січня–квітня 1966 р. Переважна більшість напрацювань учених базуються на матеріалах партійних архівів і частково кримінальних справ, не враховуючи документи КДБ інформаційно-аналітичного характеру – доповідні

записки й спеціальні повідомлення на адресу вищого партійного керівництва зі звітами про боротьбу з інакодумцями. Основу джерельної бази статті склали матеріали фонду 16 Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ).

Постановка завдання. Метою статті є комплексна реконструкція судових процесів над українськими дисидентами у січні–квітні 1966 р. на основі доповідних записок і спеціальних повідомлень КДБ до партійного керівництва задля з'ясування їх ролі в реалізації репресивно-пропагандистської політики радянського режиму та визначення особливостей впливу цих процесів на розвиток шістдесятницького середовища.

Виклад основного матеріалу. Упродовж січня–квітня 1966 р. відбулися десять судових процесів над 18-ма представниками шістдесятницького середовища, яких за рішенням КДБ було вирішено залишити за ґратами. Під пильним наглядом з боку спецслужби у Луцьку пройшов процес над В. Морозом і Д. Іващенко (17–20 січня); в Івано-Франківську – над Михайлом Озерним (4–7 лютого) та Опанасом Заливахою (21–23 березня); в Тернополі – над Ігорем Геретою і Методієм Чубатим (25–26 лютого); у Києві – над Ярославом Гевричем (11 березня), Євгенією Кузнецовою, Олександром Мартиненком та Іваном Русиним (25 березня), а також над Миколою Гринем (13 квітня); у Львові – над Михайлом Масютком (21–23 березня), Іваном Гелем і Ярославою Менкуш (24–25 березня), Михайлом і Богданом Горинями, Михайлом Осадчим і Мирославою Зваричевською (13–18 квітня).

Очевидно, керівництво КДБ мало на меті перетворити судові розправи над інакодумцями на показові заходи загальної профілактики та використати їх із «виховною метою» для решти суспільства. Хронологічно перші три процеси – суди над В. Морозом і Д. Іващенко у Луцьку, над М. Озерним у Івано-Франківську, а також над І. Геретою і М. Чубатим у Тернополі – мали відкритий характер якраз із цією ціллю. Але плани каральних органів не вдалося повноцінно реалізувати вже на луцькому процесі. Незважаючи на те, що його фігуранти таки визнали свою провину, В. Морозу вдалося відкрито розкрити суть ідей боротьби за незалежність України, звернути увагу присутніх на недоліки національної політики радянського режиму, існування в СРСР пережитків російського великодержавного шовінізму. Окремі свідки також мали сміливість ставати на бік ув'язнених або дозволяти собі критику

окремих аспектів владної політики [12, с. 72–73]. Працівники КДБ уважно стежили за реакцією радянських громадян на проведену розправу і зафіксували окремі несхвальні щодо дій влади відгуки. Зокрема, місцевий бухгалтер тресту їдальень і ресторанів Яблонський заявляв: «Вина підсудних незначна, арешт необґрунтований... Якщо почнуть арештовувати кожну людину, яка висловлює незадоволення із національних питань, то це буде продовження репресій 1937 року» [1, арк. 88–91].

Наступний судовий процес, який каральні органи намагалися використати з профілактичною метою, відбувся в Івано-Франківську над М. Озерним. За погодженням із обласним комітетом Комуністичної партії України (КПУ) на судове засідання було запрошено завідуючих відділами пропаганди й агітації, штатних пропагандистів райкомів партії, завідувачів районних відділів народної освіти, викладачів суспільних наук вищих навчальних закладів, директорів шкіл Рожнятівського району, працівників друкованих засобів масової інформації. Всього за розправою над дисидентом спостерігало більше 100 осіб. Кадебісти мали на меті «на конкретних прикладах показати діяльність українських націоналістів у сучасних умовах» [1, арк. 275–276].

Під час суду майже все пішло за сценарієм кадебістів. Було заслухано 17 свідків, більшість із яких навели конкретні факти дисидентської діяльності підсудного та засудили т. зв. «український буржуазний націоналізм». Зокрема, Г. Мельниченко, голова батьківського комітету школи с. Ріпне (нині Калуського р-ну Івано-Франківської обл.), піддав різкому осуду спроби М. Озерного під час проведення уроків повідомляти учням про процеси русифікації українського народу й поширювати ідеї самостійності України: «Ми не хочемо, щоб наших дітей калічили такі вихователі, як Озерний. Своєю підлою діяльністю він заслужив собі місце в тюрмі...» Директор школи Н. Марковський, виступивши в ролі суспільного обвинувача, заявив: «Наш колектив і жителі села обурені злочинними діями Озерного, і я від імені колективу прошу суд про покарання для нього за всією строгістю радянського правосуддя і позбавлення його високого звання учителя школи». Зрештою, тільки один зі свідків – викладачка Київського університету А. Матвієнко – відмовилася свідчити проти М. Озерного, намагалася його виправдати, водночас заявивши про залякування, психологічний і моральний тиск під час слідства [1, арк. 276–279].

Підсудний в останньому слові змушений був повністю визнати провину: «Я здійснив антидержавний антинародний злочин, за який несу відповідальність. Мені дуже соромно перед судом і присутніми в залі. Я щиро розкаююсь у здійснених злочинах. Прошу повірити моїм словам, що більше у моєму житті це не повториться» [1, арк. 279]. Врешті, М. Озерного було засуджено до 6 років позбавлення волі (згодом Верховний Суд УРСР скоротив вирок до 3 років); у якості додаткового покарання йому заборонили займатися педагогічною роботою протягом 3 років після відбуття терміну. Окрему ухвалу суд виніс щодо А. Матвієнко: було вирішено надіслати компрометуючі матеріали стосовно неї керівництву Київського університету для вирішення питання про звільнення її з роботи [1, арк. 280].

Відразу після судилища слідчі КДБ були цілком задоволені здійсненим профілактичним заходом. За донесенням інформаторів, представники присутнього ідеологічного активу Івано-Франківщини схвально сприйняли винесений дисиденту вирок. Інспектор Коломийського міського відділу народної освіти В. Данкевич заявив, що рішення суду з приводу М. Озерного є цілком справедливим та отримало схвалення інтелігенції; закликав «проявляти більше пильності, розкривати подібні факти» [1, арк. 280–281].

Далеко не всі учасники судового процесу над М. Озерним підтримували дії влади. Присутній на судилищі кореспондент газети «Радянська Україна» Петро Скочко вирішив продемонструвати режиму й суспільству справжній характер цього «дійства». Уже 10 березня 1966 р. він надіслав на адресу першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста лист протесту проти несправедливого ув'язнення М. Озерного. Згодом цей лист, а також скорочений запис перебігу подій на процесі з'явилися у самвидаві [8, с. 69]. Значній частині української громадськості стало відомо про те, що педагога було репресовано фактично тільки за любов до рідної мови та країни. Зрештою, наступний судовий процес у Івано-Франківську над О. Заливахою в березні 1966 р. працівники КДБ вже не наважилися використовувати з метою профілактики, а зробили повністю закритим для громадськості [8, с. 70].

Напевно, найбільшим успіхом КДБ в ході першої хвилі арештів можна вважати судову розправу в Тернополі над лідерами місцевого осередку шістдесятництва І. Геретою та М. Чубатим 25–26 лютого 1966 р., яка теж була відкритою для громадськості. У залі суду були присутні

представники всіх районів області – працівники ідеологічних структур, творчої інтелігенції, вищих навчальних закладів і великих підприємств Тернополя, студенти. Обидва підсудні детально розповіли під час процесу про свою дисидентську активність, «щиросердечно засудили її і заявили, що незалежно від міри покарання, ніколи не допустять схожих дій». Характерно, що навіть коли окремі свідки намагалися давати покази на захист заарештованих, І. Герета та М. Чубатий самі засуджували їх поведінку і говорили те, що було потрібно слідству. У результаті підсудні отримали умовні терміни покарання (відповідно 5 і 4 роки позбавлення волі із 3-річним іспитовим терміном), були звільнені в залі суду, а після виходу на волю відвідали місцеве Управління КДБ, щоб висловити подяку. Незважаючи на таку поведінку, в КДБ продовжили «вивчати поведінку» І. Герети та М. Чубатого, а щодо їхніх контактів продовжувалися профілактично-попереджувальні заходи [1, арк. 392–395].

Інші жертви судових репресій отримали різні терміни ув'язнення – від 8 місяців до 6 років позбавлення волі у виправно-трудовах колоніях (ВТК) суворого режиму. Під час винесення вироків суди зважали на окремі обтяжливі або пом'якшувальні обставини, поведінку підсудних на слідстві чи безпосередньо на процесі, рівень «щирості їх каяття», інші фактори. «Чистосердечне визнання провини» та співпраця зі слідством враховувалися під час визначення термінів покарання В. Мороза [4, арк. 220], І. Гея, Я. Менкуш [4, арк. 226], Б. Гориня, М. Осадчого, М. Зваричевської [4, арк. 211]. У випадку із Д. Іващенко було враховано його статус «учасника Великої Вітчизняної війни» і наявність урядових нагород [4, арк. 220–221]. Щодо М. Озерного суд наголошував на тільки частковому визнанні засудженим провини і поширенні націоналістичних поглядів в середовищі учнів школи, щоб обґрунтувати його досить жорсткий вирок – 6 років позбавлення волі [4, арк. 188]. Обтяжливою обставиною у випадку О. Заливахи вважалися проведені щодо нього раніше профілактичні заходи КДБ, які «не дали результату» [4, арк. 179]. Є. Кузнєцова отримала більший термін покарання через те, що була авторкою самвидавних документів, поширювала їх і заохочувала це робити інших осіб [4, арк. 241]. Враховуючи «щире розкаяння» М. Гриня, як виняток, суд дозволив йому відбувати 3-річний термін ув'язнення у колоніях не суворого, а посиленого режиму [4, арк. 202]. У випадку М. Гориня для аргументації жорсткого 6-річного терміну

покарання суд вказував на його «організуючу роль у вчиненні злочинів», часткове визнання провини на слідстві [4, арк. 211]; під час суду львівський дисидент узагалі заперечував причетність до будь-яких злочинів і заявив, що не буде відмовлятися від своїх поглядів [2, арк. 84].

Характерною рисою першої хвилі репресій можна вважати той факт, що під час процедури касації Верховний Суд УРСР у кількох випадках пішов на послаблення покарання для дисидентів. Зокрема, М. Озерному термін покарання скоротили з 6-ти до 3-х років позбавлення волі [15, с. 534], Я. Гевричу відповідно з 5-ти до 3-х років [9]. Реальний 3-річний термін М. Гриня замінили на умовний [10]. У справі М. Масютка Верховний Суд 17 травня 1966 р. частково задовольнив касаційну скаргу підсудного та повністю – скаргу адвоката. Було знято безпідставні звинувачення в авторстві деяких анонімних статей, у вчиненні організаційної діяльності, скасовано стягнення оплати за недобросовісно проведені експертизи; вирок у 3 роки тюрми і 3 роки колоній суворого режиму було скориговано на 6 років ВТК [11].

Найбільш резонансною акцією протесту проти здійснення судових розправ над дисидентами був імпровізований мітинг біля стін Львівського обласного суду під час процесу над М. і Б. Горинями, М. Осадчим і М. Зваричевською 13–18 квітня 1966 р. Його учасниками виступили більше 30 осіб із числа родичів, друзів і однодумців підсудних. Із Києва заступитися за побратимів приїхала делегація у складі Ліни Костенко, Івана Драча, В'ячеслава Чорновола, Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, Миколи Холодного. Вони намагалися морально підтримувати ув'язнених, під час їх виводу із зали суду кидали їм квіти, кричали «Слава!». І. Драч прямо заявив начальнику місцевого відділу міліції Сабурову, що суд відбувається над невинними людьми. В. Чорновіл пробрався у приміщення для свідків і переконував їх підтримати підсудних у ході засідання. Під час свого виступу в на суді в якості свідка заявив про відмову брати участь у закритому процесі. У відповідь суд видалив В. Чорновола із зали засідання і виніс постанову про притягнення його до кримінальної відповідальності. Про значний рівень розгубленості каральних органів протестними діями дисидентів свідчить доволі «беззуба» пропозиція голови республіканського КДБ Віталія Нікітченка партійному керівництву інформувати партійні, комсомольські і громадські організації за місцями роботи учасників акції «для відповідного реагування». У свою чергу Перший секретар

Центрального комітету (ЦК) Комуністичної партії України (КПУ) Петро Шелест був різко незадоволений самим фактом мітингу і дав вказівку КДБ і партійним структурам напрацювати пропозиції та конкретні кроки для припинення відповідних дій у майбутньому [2, арк. 83–87].

Кидається у вічі, що хвиля судових репресій по суті спрямовувалася переважно проти тих учасників шістдесятницького середовища, які мали досить радикальну позицію щодо відстоювання національних інтересів українського народу, його мови й культури. Вони були активними учасниками самвидавної мережі, тобто використовували певні елементи підпільних форм боротьби, а також читали й поширювали різко антирадянську літературу, видану українською діаспорою за кордоном. Переважна більшість засуджених мали ту чи іншу форму зв'язку із західними областями УРСР, окупованими радянським режимом тільки по завершенню Другої світової війни. Зокрема, 12 із 18 репресованих дисидентів були безпосередніми уродженцями західноукраїнських земель (6 осіб народилися на Львівщині, 4 – на Тернопільщині, 2 – на Волині). Ще 4 особи походили з інших областей УРСР, проте в якийсь період свого життя переїхали до Західної України (О. Заливаха, М. Озерний, Д. Івашенко, М. Масютко).

Центральною справою погрому 1965–1966 рр. можна вважати львівську справу М. і Б. Горинів, М. Осадчого і М. Зваричевської. У тексті їх вироку знаходимо найбільше інкримінованих дисидентам позицій антирадянської літератури (9 самвидавних документів і 9 книг чи статей закордонного походження); у фігурантів цієї справи вилучили аж 3 друкарські машинки. Кидається в очі те, що ст. 64 Кримінального кодексу (КК) УРСР про проведення «організаційної діяльності» була інкримінована переважно учасникам львівського дисидентського осередку, а також тим особам з інших міст, які мали тісні зв'язки й канали обміну літературою зі Львовом. Зрештою, за цією статтею засудили тільки 4-х осіб – лідерів львівського дисидентства М. і Б. Горинів, а також львів'ян І. Геля і М. Масютка, які перебували із ними в досить тісному контакті. У вироках усіх інших дисидентів фігурує ст. 62 КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда»). Водночас ключові фігури київського осередку руху опору – І. Дзюба, Є. Сверстюк, А. Горська, І. Драч та ін. – взагалі не потрапили до в'язниць, а раніше затриманого Івана Світличного за підсумками слідства звільнили. Оскільки репресивний удар 1965–1966 рр. спрямовувався більше по Львову, ніж по Києву,

можемо припустити, що одним із ключових завдань КДБ була ізоляція від суспільства більш радикальної частини шістдесятників – тих осіб, що були різко налаштовані проти радянського режиму і його русифікаційної політики, із одночасним залякуванням усіх інших дисидентів.

Однак, незважаючи на всі старання, працівникам КДБ не вдалося подати заарештованих учасників самвидавної мережі як групу, зв'язану організаційними формами. У той же час керівництво КДБ було занепокоєне тим, що більшість причетних до кримінальних справ осіб знали один одного і спілкувалися між собою. Одночасно із репресіями слідчо-судового характеру спецслужба в 1965–1966 рр. продовжила реалізацію заходів оперативного характеру проти шістдесятницького середовища. Згідно оперативних матеріалів встановлено близько 350 контактних осіб заарештованих дисидентів, які були в різній мірі причетні до діяльності останніх. Переважно це були представники інтелігенції та студентської молоді [3, арк. 187].

Уже навесні 1966 р. з ініціативи керівництва КДБ розпочалася серія профілактичних бесід із керівниками партійних організацій за місцями роботи заарештованих осіб або інших учасників дисидентського руху, причетних до мережі самвидаву, які були виявлені в ході слідства. Станом на кінець березня по 24 кримінальних справах виявили 90 таких осіб (в т. ч. по Києву – 35, по Львівській області – 27, по Волинській області – 14, по Тернопільській області – 5, а по Івано-Франківській – 2). Серед них 14 були співробітниками Академії наук (АН) УРСР, 20 – студентами і викладачами вишів, 9 – працівниками культурних закладів, 9 – учителями, 7 – журналістами, 5 – письменниками, 8 – інженерами; 18 – членами партії, 23 – членами комсомолу [1, арк. 431–432]. У підготовленому спецслужбою списку фігурували прізвища Євгена Сверстюка, Євгена Пронюка, Зеновії Франко, Павла Мовчана, Івана Драча, Бориса Антоненка-Давидовича, Алли Горської, Вадима Смогителя, В'ячеслава Чорновола, Миколи Плахотнюка, Надії Світличної, Ярослава Кендзьора, Костя Шишка, Стефана Забужка та інших представників української опозиційної інтелігенції. Комплекс попереджувальних заходів схвалили особисто П. Шелест і секретар ЦК КПУ з ідеологічної роботи Андрій Скаба [1, арк. 427].

У цілях дискредитації заарештованих дисидентів і приглушення заходів на їх підтримку відповідно до постанови Президії ЦК КПУ від 11 травня 1966 р. в окремих творчих і громадських

організаціях республіки обговорили спеціально підготовлену доповідну записку Верховного Суду УРСР, Прокуратури УРСР і КДБ при РМ УРСР. У цьому документі увагу було акцентовано на фактах поширення репресованими інакодумцями виданої за кордоном літератури «націоналістичного спрямування», ймовірних їх зв'язках зі структурами української діаспори. Під час обговорення доповідної записки в Інституті літератури АН УРСР окремі наукові співробітники відкрито заявляли про русифікацію України та звинувачували радянське керівництво у замовчуванні національного питання. А на відкритих партійних зборах в Спілці письменників України (СПУ) 26 травня Л. Костенко виступила на підтримку засуджених осіб [2, арк. 279–282].

Паралельно КДБ намагався дискредитувати видних представників українського шістдесятництва за кордоном, в середовищі діаспорних організацій. З цією метою окремих українських молодих поетів спеціально відправляли у відрядження за кордон, щоб вони своєю поведінкою продемонстрували неприхильність до ідей українського національно-визвольного руху. У 1965 р. в Канаду через структури ЮНЕСКО було відправлено вже завербованого КДБ поета Віталія Коротича. Як звітувало керівництво спецслужби, компліментарні щодо радянської влади виступи літератора за кордоном «поставили у скрутне становище тих зарубіжних націоналістів, які... намагалися навіть думку націоналістичній частині української еміграції, що у певних умовах на цих людей можна опертися під час здійснення підривної антирадянської діяльності». Задля продовження таких кроків, а також для того, щоб нівелювати хвилю критики радянського режиму у зв'язку із проведеною хвилею арештів у березні 1966 р. В. Нікітченко запропонував відправити в США і Канаду іншого шістдесятника І. Драча. Його планували включити до складу колективу Ансамблю танцю УРСР під керівництвом Павла Вірського в якості помічника з літературної частини і в подальшому керувати діями поета через представників ЦК КПУ і КДБ. Напередодні поїздки І. Драча мали «підготувати в пропагандистському плані через можливості партійних органів і КДБ». П. Шелест схвалив ідею керівництва спецслужби і дав необхідні вказівки для реалізації відповідного плану [1, арк. 358–360].

У результаті першої хвилі арештів 1965–1966 рр. КДБ вдалося дещо зменшити масштаби поширення самвидаву, тимчасово обмежити відповідну мережу. Значна частина активних учасників

шістдесятницького середовища під страхом нових репресій змушена була відійти від національного руху. Яскравим виявом цієї тенденції можна вважати статтю І. Драча «О, будьте прокляті ви ще раз», опубліковану в газеті «Літературна Україна» 22 липня 1966 р. і спрямовану проти «буржуазних націоналістів». Фактично це був перший великий успіх роботи КДБ щодо схиляння чільних представників українського шістдесятництва до «покаяння» й відходу від дисидентської активності. Опісля спецслужба протягом кількох місяців збирала інформацію про реагування представників різних осередків української інтелігенції на заяву І. Драча.

Висновки. Отже, аналіз матеріалів доповідних записок і спеціальних повідомлень КДБ до партійного керівництва дозволяє дійти висновку, що судові процеси січня–квітня 1966 р. були складовою цілеспрямованої репресивно-пропагандистської кампанії радянського режиму проти українського дисидентського руху. Їх організація і проведення засвідчують прагнення спецслужб використати суди як засіб «профілактики» і залякування широких верств населення, передусім інтелігенції. Водночас фактичний перебіг окремих процесів (зокрема в Луцьку й Івано-Франківську) продемонстрував обмежену ефективність таких заходів, оскільки вони нерідко викликали співчуття до підсудних і провокували прояви латентного протесту. Реакція влади на ці явища, зокрема перехід до закритих судів і посилення контролю за інформаційним простором, свідчить про коригування тактики КДБ у ході реалізації репресивної політики. У цьому контексті відкриті процеси виконували роль своєрідного «експериментального майданчика», результати якого були використані для подальшого вдосконалення механізмів придушення інакодумства.

Разом із тим дослідження показує, що хвиля судових репресій 1966 р. була спрямована передусім проти найбільш активної та радикальної частини шістдесятницького середовища, тісно пов'язаної із самвидавною мережею та порівняно нещодавно окупованим західноукраїнським регіоном. Вироки судів значною мірою залежали від поведінки підсудних, ступеня їх «каяття» й готовності до співпраці зі слідством, що підкреслює карально-виховний характер радянського «правосуддя». Попри окремі випадки пом'якшення вироків у касаційній інстанції, загальна логіка репресій залишалася незмінною і передбачала ізоляцію лідерів руху, дезорганізацію їхніх контактів та

одночасний тиск на ширше коло інтелігенції через систему профілактичних заходів. Водночас зафіксовані у джерелах прояви солідарності з підсудними, поширення інформації про суди через самвидав і навіть відкриті акції протесту свідчать про те, що репресивна кампанія не змогла повністю

досягти своєї мети. Хоча КДБ вдалося тимчасово обмежити активність дисидентського руху й частково схилити окремих його представників до лояльності, ці заходи не ліквідували підґрунтя для подальшого розвитку українського опозиційного середовища.

Список літератури:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 16. Спр. 946. 476 арк.
2. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 947. 355 арк.
3. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 948. 408 арк.
4. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 952. 409 арк.
5. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX століття). Київ : Рідний край, 2000. 616 с.
6. Зайцев Ю. «Чорна ніч брежнєвської реакції» (1965–1973). *Український визвольний рух*. Львів, 2011. Вип. 15. С. 263–293.
7. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків: Фоліо, 2003. 144 с.
8. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. К. : Кліо, 2019. 248 с.
9. Овсієнко В. Геврич Ярослав Богданович. *Дисидентський рух в Україні. Віртуальний музей Харківської правозахисної групи*. 2009. URL: <https://museum.khpg.org/1257671444> (дата звернення: 24.03.2026).
10. Овсієнко В. Гринь Микола Євдокимович. *Дисидентський рух в Україні. Віртуальний музей Харківської правозахисної групи*. 2013. URL: <https://museum.khpg.org/1370354246>. (дата звернення: 24.03.2026).
11. Овсієнко В. Масютко Михайло Савич. *Дисидентський рух в Україні. Віртуальний музей Харківської правозахисної групи*. 2007. URL: <https://museum.khpg.org/1184405441>. (дата звернення: 24.03.2026).
12. Паска Б. Валентин Мороз: прапор українського дисидентства. Івано-Франківськ: Фоліант, 2018. 366 с.
13. Паска Б. Луцький судовий процес над Валентином Морозом та Дмитром Іващенко у 1965–1966 роках. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. К.: Видавництво Гілея, 2016. Вип. 104 (1). С. 54–59.
14. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.
15. Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник. К.: Смолоскип, 2012. 896 с.
16. Секо Я. Арешти 1965 р. в УРСР як засіб боротьби комуністичної партії з інакодумством. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2015. Т. 4. № 2. С. 57–66.
17. Paska B. Arrests of Ukrainian Intellectuals in 1965 in Ivano-Frankivsk Region. *The scientific, cultural and educational local history journal "Halychyna"*. 2021. № 34. P. 68–76. DOI: <https://doi.org/10.15330/gal.34.68-76>

Paska B.V. TRIALS OF UKRAINIAN DISSIDENTS IN JANUARY–APRIL 1966 (BASED ON MATERIALS FROM REPORT NOTES AND SPECIAL MESSAGES OF THE KGB TO THE PARTY LEADERSHIP)

The aim of the article is a comprehensive reconstruction of the trials of Ukrainian dissidents in January–April 1966 based on the KGB's report notes and special messages to the party leadership in order to clarify their role in the implementation of the repressive and propaganda policy of the Soviet regime and to determine the specifics of the impact of these processes on the development of the Sixties environment. The source base of the article was formed by materials from the fund 16 of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU). The methodological basis of the article was the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity, as well as a complex of general scientific and special historical methods. The author concludes that the trials of January–April 1966 were part of a targeted repressive and propaganda campaign of the Soviet regime against the Ukrainian dissident movement. Their organization and conduct demonstrate the desire of the special services to use the courts as a means of "prevention" and intimidation of broad segments of the population, primarily the intelligentsia. At the same time, the actual course of individual trials demonstrated the limited effectiveness of such measures, since they often aroused sympathy for the defendants and provoked manifestations of latent protest. At the same time, the study shows that the wave of judicial repressions of 1966 was directed primarily against the most active and radical part of the

sixties environment, closely connected with the samizdat network and the relatively recently occupied Western Ukrainian region. Court sentences largely depended on the behavior of the defendants, the degree of their "repentance" and their willingness to cooperate with the investigation, which emphasizes the punitive and educational nature of Soviet "justice". Despite individual cases of mitigation of sentences in the cassation instance, the general logic of repression remained unchanged and involved the isolation of the movement's leaders, the disorganization of their contacts, and simultaneous pressure on a wider circle of intellectuals through a system of preventive measures. Although the KGB managed to temporarily limit the activity of the dissident movement and partially persuade some of its representatives to loyalty, these measures did not eliminate the basis for the further development of the Ukrainian opposition environment.

Keywords: *Ukrainian dissident movement, Sixties movement, political repressions, Committee for State Security (KGB), Soviet regime, trials.*

Дата першого надходження статті до видання: 26.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026